

EN ORDGEOGRAFISK UNDERSØGELSE MED UDGANGSPUNKT I SALLINGMÅ- LETS ORDFORRÅD

Af Inger Schoonderbeek (Aarhus Universitet)

Introduktion

En æbleskive hedder en *snold*. En betegnelse for dug er *slarp*. En hestebremse hedder en *krog-bremse*. Og stærk regn hedder *slidvand*.

Ordene stammer fra sallingdialekten og træffes ikke i ret mange andre jyske dialekter. Men det er nu ikke ud fra sådanne enkeltgloser, man har konstitueret begrebet sallingmål. Opdelingen af dialekterne i Danmark bygger som bekendt på lydlige og bøjningsmæssige forskelle, hvor jeg kan henvise til Marius Kristensen og Valdemar Bennikes *Kort over de danske folkemål*. En dialekt er normalt kendetegnet ved en række træk, der tilsammen kun findes i ét område, mens trækene enkeltvis også kan træffes i andre dialektområder.

Sallingmålet er således karakteriseret ved a) fællesjyske træk som apokope og ikke-brudt form af 1. persons personlige pronomen; *jeg* hedder [a]. b) En række træk har sallingmålet tilfælles med andre *nørrejyske* dialekter, som fx diftongering af gammeldansk langt e, fx i *sten* > *stién*, *ben* > *bién*. c) Atter andre træk har sallingdialekten fælles med nogle *vestjyske* og *sønderjyske* dialekter, som foranstillet artikel [æ]. d) Fælles med (stort set) kun *vestjyske* dialekter har sallingmålet vestjysk stød (fx *sto*"p) og kun ét genstandsgenus (fx en bord).

Projektets hensigt

Men hvad med ordforrådet - er det på samme måde karakteristisk og afvigende for dialekterne i de omliggende områder? Dette spørgsmål var udgangspunkt for det projekt, jeg har arbejdet med som stipendiat ved Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning. Min hensigt med projektet er at belyse følgende:

1. I hvilket omfang har sallingmålet et specifikt dialektalt ordforråd;
2. Findes der, når ordforrådet er fælles med andre jyske dialekters, snævrere forbindelser til nogle af de omliggende områder end til andre;

3. Kan der - for ordforrådet som helhed eller for ordforrådet på særlige begrebsområder - gives en forklaring på snævrere forbindelse til ét naboområde end et andet?

Dette oplæg vil indeholde en foreløbig fremlæggelse af projektet, da ikke alle hensigter fuldtud er undersøgt endnu. Derudover vil jeg fremhæve, at undersøgelsen udelukkende bygger på et empirisk materiale. Teorier med hensyn til morfologiske og semantiske undersøgelser eller undersøgelser på andet plan er ikke inddraget endnu, da hovedhensigten har været at kortlægge et forholdvis stort materiale for at opnå en oversigt over et dialektordforråds geografiske udbredelse.

Udvælgelsesprincipper

For at se nærmere på sallingmålets ordforråd, har jeg taget udgangspunkt i en samling på ca. 5000 arbejdskort, som bliver brugt ved udarbejdelsen af Jysk Ordbog. Kortene bygger på spørgelister, instituttet har udsendt til meddelere i hele Jylland fra ca. 1950, og de belyser i stor udstrækning dialektglosers geografiske udbredelse. Kortene, jeg brugte til undersøgelsen, er fremstillet på grundlag af spørgelister til og med 1978, så meddelere er født før og omkring århundredskiftet og har i vid udstrækning behersket den ældre dialekt.

Man kan måske undre sig over, at jeg ved gennemgang af de 5000 arbejdskort, kun fandt ca. 100 kort med gloser, der var mere eller mindre særegne for sallingmål. Det tyder på, at den allerstørste del af ordforrådet i sallingmålet er fællesjysk (eller i hvert fald fælles-nørrejysk). Dette viste sig allerede ved en første gennemgang af kortene.

Der hæfter sig dog betydelige usikkerhedsfaktorer ved materialeudvælgelsen:

- 1) Hvis det var muligt via JOs arbejdskort at inddrage samtlige karakteristiske "salling-ord" - og ikke blot de 100 nævnte - ville indtrykket af sammenhængen til naboområder måske være noget anderledes, men det er ikke sandsynligt. De gennemsete kort indeholder ord, der er kortlagt i relation til Jysk Ordbogs afsnit A - F. Altså helt vilkårligt i forhold til ordenes større eller mindre geografiske udbredelse.
- 2) For spørgelistebesvarelserne gælder det, at få belæg på et ord i et bestemt område kan skyldes, at der på besvarestidspunktet ikke var særlig mange meddelere fra netop den egn. Men det er en usikkerhedsfaktor, der kan begrænses ved inddragelse af Jysk Ordbogs øvrige materiale (seddelsamlingen).

- 3) For at danne nogle faste rammer omkring den gruppe ord, jeg skulle undersøge, medtog jeg ikke de kort, hvor der kun var op til tre belæg i Salling. Jeg antog, at så få afhjemlinger kan afspejle tilfældige nedslag, så at der ikke er tale om fællesgods for sprogbrugere i Salling (disse glosser er også kontrolleret ved hjælp af JOs kartotek). Som ikke-dansker måtte jeg også tjekke, om nogle af ordene måske var fællesdanske. I første omgang antog jeg fx, at *gebuksdag* var en særlig sallingglose, men det viste sig, at ordet var kendt i rigsmål, i al fald i ældre tid, og at formen *gebuksdag* blot repræsenterede en særlig Salling-udtale.
- 4) Ad hoc-sammensætninger som fx *stuelime* og *nøslime* blev også udskudt. Derimod medtog jeg sammensætninger som *flyvepølse* og *kalvehus*. Begge ord har også fællesdanske simpleksformer, men *disse* sammensætninger har en anden betydning, end man i første omgang vil mene. *Flyvepølse* betyder en pølse af indvolde og *kalvehus* en kos livmoder.

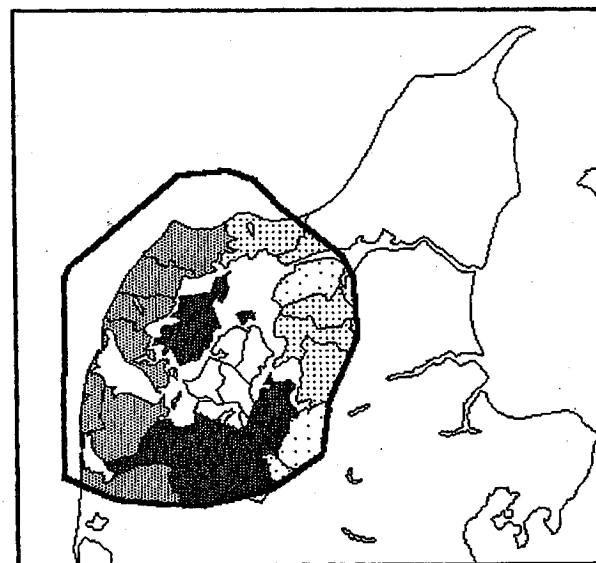
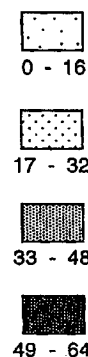
Behandling af materialet

Ved gennemgangen af kortene fokuserede jeg - som nævnt - på dem med glosser, som ved første øjekast syntes at være (ret) særegne for sallingmål. Det var imidlertid ret sjældent, at jeg stødte på glosser, der kun var kendt i sallingmål (som fx *snold* og *slidvand*). Allerede på dette tidspunkt kunne jeg se, at sallingmålets ordforråd i de fleste tilfælde hænger sammen med det dialektale ordforråd fra et eller flere af naboområderne. Det blev derfor hurtigt undersøgelsens hovedopgave at finde ud af, om overensstemmelserne mellem sallingmålet og naboområdernes dialekter vidnede om nærmere relationer til nogle naboområder end til andre.

Efter at have udskudt materiale, hvorved der hæftede forskellige usikkerhedsfaktorer, stod jeg som nævnt med en gruppe på ca. 100 ord, der var forholdsvis tæt afhjemlet fra Salling, og som forekom mere eller mindre spredt i et eller flere naboområder. I et skema, som indeholder hvert af sognene i de berørte naboområder (Salling selv er holdt ude), registrerede jeg nu det enkelte ords evt. afhjemling fra sognene. Jeg inddrog herved også materialet fra JOs seddelkartotek. I de fleste tilfælde ændrede oplysningerne fra kartoteket ikke særlig meget ved den geografiske udbredelse, vist på kortene. Derpå kunne jeg optælle mængden af forekommende "salling-ord" for hvert sogn. For at udjævne usikkerheden omkring, hvor der er optegnelser fra, og hvor ikke, udregnede jeg snit-tal for de enkelte herreder.

Resultatet indtegnede jeg derefter på et herredskort. De forskellige priksignaturer viser forskelle i antallet af "salling-ordenes" forekomst i hvert herred i naboområderne. Priksignatur 1 angiver, at der i herredet forekommer fra 0 - 16 af de ca. 100 salling-ord. Signatur 2, at der forekommer 17 - 32 af ordene, signatur 3, 33 - 48 og signatur 4, 49 - 64. Gruppe 65 -> 80 og 81 -> 96 har der ikke været brug for, da der ikke var noget naboområde, der havde så mange forekomster af "salling-ordene". Man kunne naturligvis have anvendt flere signaturgrader og have lagt signaturgrænserne ved andre glosetal; men de 6 valgte grader af overensstemmelse (med faste intervaller) er mekaniske - og praktisk overskuelige.

forekomst af
sallingglosser:

Den geografiske udbredelse af ca. 100 sallingglosser

Det fremgår tydeligt, at den nordlige del af Fjends, den nordlige del af Hardsyssel og Mors har den største tæthed af prikker. Til trods for at der er usikkerhedsfaktorer ved udvælgelsen af materialet, er der ingen grund til at betvivle, at kortet afspejler en reel tendens. Sammenlignet med kortet over de jyske dialekter kan man se, at sallingmålet også ordforrådsmæssigt snarest er en midtvestjysk dialekt. Ligesom nogle af sallingmålets lydlige kriterier kan træffes i naboområder, kan nogle af de karakteristiske sallingglosser altså også træffes i skiftende

naboområder. Man kunne formentlig lige så godt bruge ordforrådet ved dialektopdelingen: En dialekt anvender et ordforråd, der i sin helhed ikke træffes andre steder, mens enkeltdele af ordforrådet kan træffes i naboområder. (At det så i praksis har været nemmere at overskue lydlig og bøjningsmæssige dialektkriterier, er en anden sag)

Historisk baggrund for ordenes udbredelse

Hvorfor synes der, efter ordforrådet at dømme, at være tættere relation mellem Salling og de tætprykkede områder end de tyndt prikkede? Specielt kan det undre, at der er så mange ordforrådsmæssige overensstemmelser med morsingmålet (der ved den traditionelle dialektinddeling regnes for en nordvestjysk dialekt!). Hvad skyldes mon det? Set ud fra den viste gloseoverensstemmelse (dvs. tætheden af prikker) falder naboområderne i følgende 3 hovedposter:

1. den nordlige del af Fjends og Hardsyssel og Mors;
2. Thy og den nordvestlige del af Hardsyssel;
3. Himmerland og Hanherred.

I det følgende vil jeg først og fremmest behandle de områder, der har den største tæthed af prikker, og forsøge at belyse nogle enkelte sider af deres historiske baggrund, der bl.a. kan have haft indflydelse på samkvemet mellem mennesker og derved større eller mindre sproglig kontakt med Salling.

Salling udgjorde fra ca. 900-tallet sammen med Fjends og Mors et syssel (Valdemars Jordebog 1231: *Salingsysæl*), men denne inddeling af landet har ikke spillet en central rolle i administrativ henseende. Derimod har Viborg, som gammel landstingsby (for Jylland og Fyn) og senere hjemsted for amts- og stiftsadministration, haft stor betydning i området. Handel blev drevet via veje fra Fjends og dele af Hardsyssel, forbi gamle tingsteder og købstaden Skive til Viborg, hvorfra der var kontakt til videre færd sydpå ad Hærvejen. En anden vigtig handelsrute er oksevejen. Fra middelalderens slutning til sidste halvdel af 1800-tallet drev stuedrivere deres kreaturer via Viborg og Holstebro længere sydpå til de store kvægmarkeder i Ribe og Kolding. Der købte tyske handelsmænd dyrene og drev dem videre længere sydpå til Nordtyskland og Holland.

Også fra Mors blev kreaturerne samlet og transporteret sydpå. Dette skete imidlertid nemmest med færger over Sallingsund via Salling til Viborg og videre sydpå ad Hærvejen. Så

længe det kan huskes har der eksisteret færger langs hele Limfjords-kysten, og den over Sallingsund var vigtig for forbindelsen mellem Mors og Salling.

Der har været kontakt mellem beboerne fra de forskellige områder til de nærmest liggende købstæder, ved indkøb af specielle varer (fx stof og kolonial) og salg af dyr på de store kvægmarkeder. Således er sallingboerne sandsynligvis ud over Skive også søgt til Nykøbing på Mors, som i en lang periode var en vigtig købstad, ligesom man kunne tænke sig, at morsingboerne har deltaget i handlen på årsmarkeder i Skive (Bartholomæusmarked). Markeder og torve, som blev holdt i købstæderne, var store begivenheder og tiltrak mange mennesker fra omliggende egne.

Limfjorden har også været en vigtig faktor for samfærdslen mellem Salling og naboområderne. Saltindholdet i Limfjordens vand er forskelligt og dette har bevirket, at der er forskellige slags fisk i de forskellige områder, som kræver fiskeri med forskellige salgs redskaber, som hver har deres særlige betegnelse. Man kunne ved videre undersøgelse forsøge at belyse de forskellige betegnelser inden for Limfjordsfiskeriet og undersøge, om nogle områder kender til bestemte redskaber, som andre ikke gør.

Man kan undre sig over, at der på kortet ikke afspejler sig samme tætte kontakt fra Salling til Thy som til Mors. Vejen over Mors, via Salling til Viborg er mulig. Men for Sydthy var vejen over Agger tange lige så nem. Fra ca. slutningen af 1100-tallet til omkring 1825 har den smalle landtange ved vestkystensiden været tilsandet. Dette har betydet, at der var landfast vej fra Thy over tangen; en vej som førte videre til Holstebro og længere sydpå til Ribe. Derudover har man (især fra Nordthy) haft kontakter nordøstpå via Hanherred til Aalborg, hvorfra handlen igen førte længere sydpå.

Himmerland og Hanherred har den mindste tæthed af prikker. Man kunne fx trække en linje og se, at den stemmer tæt overens med grænsen mellem vestjyske og østjyske dialekter! Handels- og okseveje i Himmerland førte fra Ålborg til Viborg, og ikke via Salling. Ved videre undersøgelse kunne jeg fokusere på den betydning, Limfjorden har haft for kontakten mellem Salling og Himmerland, og på samkvem, betinget af andre faktorer.

Ud fra ovenstående er det vel rimeligt at se en sammenhæng mellem den større tæthed af prikker i Fjends hhv. den nordlige del af Hardsyssel og den betydning handelsveje og samfærdsel til og fra Salling via Viborg har haft.

Hører et specifikt ordforråd med begrænset geografisk udbredelse hjemme i bestemte begrebsområder?

Er der nu nogle gloser inden for et bestemt begrebsområde, der har tendens til at komme fra en bestemt geografisk retning? Det er tydeligt, at ordlisten berører mange sider af et dialekt-samfund. Man ville fx antage, at de gloser, der har at gøre med fiskeri, stammer fra kontakt mellem mennesker i de områder, der beskæftiger sig med Limfjordsfiskeriet. Men jeg har endnu ikke undersøgt gloser inden for et bestemt semantisk område eller med en endelse af en bestemt type, især fordi ordlisten er for heterogen og for lille til det. Der er heller ikke rigtig én semantisk gruppe, der er mere repræsenteret end en anden.

Undersøgelsen af flere arbejdskort, som vil blive udarbejdet for den videre redaktion af Jysk Ordbog, vil (sandsynligvis) vise det samme resultat med hensyn til den geografiske udbredelse af sallingmålets ordforråd. Og specifikke "salling-ord" som *snold*, *slidvand*, *indenskærelse* og *krogbremse* vil der nok være flere af!

Litteratur:

- Martensen-Larsen, Florian. 1978. *Hav, fjord og handel. En studie i handelsveje i Nordjylland i tiden indtil 1850*. Herning: Poul Kristensens Forlag.
- Mathiessen, Hugo. 1930. *Hærvejen. En tusinaarig Vej fra Viborg til Danevirke*. København: Gyldendalske boghandel - Nordisk Forlag:7-30.
- Nielsen, Niels, Peter Skautrup og Povl Engelstoft (red.). 1961. *Trap Danmark. Thisted Amt*. Bind VI,2. København: G.E.C. Gads Forlag:465-468, 475-509, 688-693.
- Nielsen, Niels, Peter Skautrup og Therkel Mathiassen (red.). 1962. *Trap Danmark. Viborg Amt*. Bind VII,1. København: G.E.C. Gads Forlag:34-37, 46-132.
- Nyberg, Magda. 1988. Tyske låneord i sønderjysk. *Dialektstudier V*. Institut for dansk dialektforskning (red.). København: C.A. Reitzels Forlag:1-54.
- Poulsen, Einar, M.E. Gulddal og Niels P. Bjerregaard (red.). 1938. *Hjemstavnsbog for Viborg amt*. Skive: I kommission hos Jungs boghandel.
- Rasmussen, A. Hjorth. 1974. *Skudefart og Limfjordshandel. En oversigt*. Thisted: Museet for Thy og Vester Hanherred, Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet (red.). Thisted og Esbjerg.
- Rasmussen, Holger. 1968. *Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering*. Folkelivs studier 2. København: Nationalmuseet.
- Schade, C. 1811. *Beskrivelse over Øen Mors*. Aalborg.

Materiale

Spørgelisterne A til og med BÅ.

Diverse spørgelister (Husdyrspørgelister og Ord- & lydgeografiske spørgelister).

Jysk Ordbogs seddelmateriale.

Ordbøger

Becker-Christensen, Christian og Peter Widell (red.). 1990. *Politikens Nudansk Ordbog*. 14. udgave. København: Politikens Forlag A/S.

Feilberg, H.F. 1886-1914. *Bidrag til en Ordbog over fysiske Almuesmål*. Universitets-Jubilæets danske Samfund (udg.). København: H.H. Thieles Bogtrykkeri.

Juul-Jensen, H. et al. 1919ff. *Ordbog over det danske Sprog*. Det danske sprog- og litteraturselskab (red.). København: Gyldendalske Boghandel - Nordisk Forlag.